L'année Philologique. Bibliographie analytique et critique de l'antiquité gréco-latine (fondée par J. Marouzeau) publiée par Juliette Ernst et par George Kennedy et Viktor Poeschl, avec la collaboration de Marianne Duvoisin, Ingrid Robbe-Grillet, Pierre Langlois, Claude-Lise Foult, William C. West III et Michael Drucker, sous les auspices de la Société internationale de Bibliographie classique (administrateur Pierre Wuilleumier). Tome XLIII: Bibliographie de l'année 1972 et complément d'années antérieures. Paris, Société d'Edition Les Belles Lettres, 1974, XXXII—967 p. in 8°.

Apariţia regulată a volumelor *Anului filologic* ne îndeamnă să reflectăm o dată mai mult nu numai la timpul care trece (prilej de melancolice reflecţii pentru redactori şi recenzenţi), dar şi la creşterea vertiginoasă a producţiei în cîmpul ştiinţelor antichităţii, a cărei amploare contrastează în mod neaşteptat cu aşa-zisă „criză" a studiilor clasice în lume. Despre această evoluţie contradictorie am mai avut ocazia să scriu şi ea nu trebuie să ne surprindă, dacă nu uităm că — dincolo de locul rezervat culturii vechi în programele şcolare şi, poate, în direct raport cu această desconsiderare manifestată de oficialitate — interesul marelui public pentru civilizaţiile Greciei şi Romei se vădeşte în orice împrejurare, dacă nu uităm de asemeni că sporirea numărului revistelor şi culegerilor specializate — *Acte* de congrese şi colocvii ori volume *în honorem* — contribuie inevitabil la creşterea masei de materiale publicate anual pe tot globul. La rîndul ei, această situaţie atrage după sine nu numai sporirea numărului paginilor necesare pentru înregistrarea conştiincioasă a producţiei anuale, dar şi a numărului colaboratorilor chemaţi să ţină piept acestei avalanşe. Volumul de care mă ocup e, din acest punct de vedere, reprezentativ, în sensul că numărul paginilor se apropie acum de o mie („capul" acesta va fi trecut, cu siguranţă, de aci într-un an) şi că numărul redactorilor — din Franţa şi de aiurea — n-a fost niciodată mai mare. Acordul cu Academia din Heidelberg în vederea întemeierii unei *Zweigstelle* sub conducerea lui Viktor Poeschl e acum perfectat şi primul lui rezultat e că despuierea mai completă a periodicelor germane e una din pricinile pentru care volumul XLIII al *Anului filologic* a atins acum proporţii-record.

Pentru a stăvili această necontenită „dilatare", cei trei redactori principali ai bibliografiei au luat hotărîrea ca în viitor să nu mai semnaleze în coloanele ei dări de seamă despre cărţi mai vechi de cinci ani; în al doilea rînd, să suprime rubrica „publicaţii privitoare la manuscrisele de la Marea Moartă"; în al treilea rînd, ca în rubrica *Testamenta* să figureze de-aci înainte numai ediţii de texte greceşti şi latine, mari instrumente de lucru şi studii referitoare la limba Scripturilor, inclusiv Apocrifele. În felul acesta, se speră să se limiteze întrucîtva sfera de acţiune a redactorilor, dar mai ales să se îndiguiască afluxul anual de pagini şi cheltuielile de publicare ale importantului periodic.

De reţinut că Indicele geografic, despre alcătuirea căruia am spus cîte ceva în darea de seamă precedentă, continuă să fie redactat de R. Chevallier şi un grup al său de colaboratori. Tot aşa, că „indicele de umanişti şi de reprezentanţi ai tradiţiei clasice" devine tot mai cuprinzător, înregistrînd, alături de cărturari din Evul Mediu şi din epoca Renaşterii, nume ca Anouilh, Camus ori Bergson.

D. M. Pippidi

EVRIPIDES, *Heraclidae*. Edidit Antonius Garzya, Leipzig, Teubner, 1972, XXII + 42 p. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana)

În seria pieselor lui Euripide publicate în ultimii ani de colecţia Teubner, *Heraclizii* se înscriu între *Troienele* (1970, ed. W. Biehl) şi *Hecuba* (1973, ed. S.G. Daitz), ca tip de ediţie însă, lucrarea lui A. Garzya aminteşte mai degrabă de formula adoptată de K. Alt pentru *Elena* (1964). Într-adevăr, dacă în cazul *Troienelor* şi al *Hecubei* editorii au socotit util să adauge textului grecesc diferite comentarii, mai ample în ediţia lui S.G. Daitz decît în cea a lui W. Biehl, în cazul *Heraclizilor*, A. Garzya s-a ocupat aproape exclusiv de stabilirea textului. Acesta apare însoţit de un aparat critic, precedat de o prefaţă şi de o bibliografie bogată şi urmat de cele

www.cimec.ro

cîteva fragmente ale piesei. Prefața este consacrată analizei manuscriselor care păstrează textul tragediei, *L*, *P* și derivatele lui *L* (*Fl*, *E* și *Mr*). Editorul rezumă aici concluziile la care a ajuns în urma unor studii aprofundate privind tradiția manuscrisă a piesei (rezultă din bibliografia selectivă că A. Garzya este autorul a șase asemenea studii precum și al unei ediții a *Heraclizilor* apărută la Roma, în 1958).

După părerea lui A. Garzya, cele două manuscrise principale, *L* și *P*, derivă în mod independent dintr-un original pierdut, λ, iar *L* nu poate fi socotit, în nici un caz, sursa directă a lui *P*. O colaționare atentă a ambelor manuscrise i-a permis editorului să înregistreze nenumărate detalii capabile să elucideze natura și raporturile lor reciproce. Cu excepția unor variante ortografice lipsite de orice semnificație (εἰς pentru ἐς, γιν- pentru γιγν-, τίσαι pentru τεῖσαι etc.), toate lecțiunile celor două manuscrise sînt consemnate cu grijă în aparatul critic (vezi p. XI). Din acest punct de vedere, aparatul alcătuit de A. Garzya este mai bogat și mai precis decît cel care însoțește edițiile Murray sau Méridier. Încercările făcute de editorii moderni pentru a corecta și a îmbunătăți textul transmis nu se bucură însă de aceeași atenție din partea lui A. Garzya : conjecturile neadoptate în text sînt numai rareori amintite în aparat.

Textul stabilit de A. Garzya păstrează, în măsura posibilului, lecțiunea manuscriselor. Editorul consideră, de pildă, că nu există nici o lacună în *parodos* și că vv. 90—94, care nu se încadrează în corespondența strofică, au caracterul unei mesode. Interpretarea metrică a întregului pasaj, bazată pe sugestiile lui W. Biehl, este prezentată schematic în aparatul versului 110, dar formulele care o rezumă sînt greu de urmărit din cauza extremei lor concizii. Semnificativ este și exemplul v. 1050 : εἶτα χρὴ κυσὶν / δοῦναι κτανόντας *LP*. Mulți editori înlocuiesc aici pe κυσίν cu diferite conjecturi (κόνει, χθονί, πυρί etc.) pentru că este greu de înțeles cum ar putea fi îngropat Euristeu în apropierea sanctuarului din Pallene, spre a ocroti pămîntul Aticei (vezi vv. 1030—1035), dacă trupul lui urmează să fie azvîrlit la cîini. A. Garzya reproduce însă aici textul manuscriselor, ca și G. Murray, care explică în aparatul critic : „sed reuera discerptus fuit : cf. Strabo 9.377". Nu este nimic neobișnuit în faptul că vv. 1030—1035 din *Heraclizii* și Strabo 9,377 relatează în chip diferit moartea lui Euristeu, dar pare foarte puțin verosimil ca Euripide să fi menționat ambele versiuni ale legendei, în aceeași piesă, la mai puțin de 20 de versuri distanță.

Conjecturile pe care le întîlnim în textul lui A. Garzya sînt și puțin numeroase și ușor de acceptat : unele privesc detalii de punctuație (vezi vv. 577, 733), altele nu aduc decît modificări minore față de tradiția manuscrisă (de exemplu, la v. 178 λαβών în loc de λάβῃς, la 255 τό γ' în loc de τὸδ', la 911 ὁ σός în loc de θεός *LP*, τεός *E*[sl]). Se remarcă, printre ele, mai multe conjecturi originale : la v. 236, editorul condamnă forma συμφορᾶς ; la 396, el scrie βίᾳ δορός, prin analogie cu E. *Supp.* 347, în loc de τανῦν δορός *L*, τὰ νῦν δορός *P* etc. (dintre soluțiile mai vechi propuse pentru acest pasaj sînt de amintit conjecturile lui Wecklein și Musgrave, τέχνῃ δορός și, respectiv, τ'ἄνευ δορός) ; la v. 710, el completează cele două silabe lipsă pornind de la o conjectură din ediția Aldină : σὺν τέκνοισ⟨ι τοῖσδ'⟩ ἐμοῖς Gar., σὺν τένοισ⟨ι τοῖς⟩ ἐμοῖς Ald. ; la v. 765, el propune καὶ δείσομεθ' Ἄργος în loc de καὶ λεύσιμον Ἄργος *L P* (această conjectură amintește de soluția lui Canter, καὶ δείσομεν Ἄργος) ; în sfîrșit, la v. 838 A. Garzya scrie ἦν δέ πως κέλευμα τὸδ' în loc de ἦν δὲ τοῦ κελεύσματος *L P* (expresia κέλευσμα . . .τόδ' se întîlnește și în *Hec.* 929).

Pe lîngă problemele pe care le ridică în mod obișnuit orice ediție a unui text grecesc, tragedia *Heraclizii* pune și o întrebare cu un caracter deosebit : editorii ei trebuie să-și exprime, explicit sau nu, părerea cu privire la eventualele lacune care ar exista în tradiția manuscrisă a piesei. Încă din secolul trecut, filologii germani au emis ipoteza că, în forma sub care o cunoaștem, piesa a pierdut un întreg episod. G. Hermann postula o lacună la sfîrșitul piesei, înainte de v. 1053, A. Kirchhoff o plasa, în chip mai verosimil, după cel de al doilea stasimon (înainte de v. 630). Cei mai mulți editori, începînd cu Wilamowitz și sfîrșind cu Murray și cu Méridier se alătură opiniei lui Kirchhoff. Episodul pierdut cuprindea, după părerea lor, un discurs al mesagerului, care povestea pe larg moartea Macariei, și lamentările Alcmenei. Este într-adevăr surprinzător faptul că Macaria dispare după v. 607, fără ca sacrificiul ei să mai fie amintit în tragedie. O frază din argumentul *Heraclizilor* (ταύτην οὖν εὐγενῶς ἀποθανοῦσαν ἐτίμησαν) pare să sugereze că moartea și elogiul tinerei fete ocupau, în versiunea originală, un loc mai important decît cel pe care îl au în textul nostru. Se adaugă la aceste considerații și faptul că sursele antice, Stobaios și scholiastul lui Aristofan, la *Eq.* 214, păstrează cîteva pasaje din *Heraclizii* care nu figurează în tradiția manuscrisă. Nici unul din aceste argumente nu dovedește în chip neîndoielnic existența unei lacune importante în textul tragediei : elogiul Macariei amintit în rezumatul de la începutul piesei ar putea fi cel pronunțat de Iolaos la vv. 597—601 ; Stobaios a putut greși atribuind *Heraclizilor* versuri care provin din alte tragedii de Euripide (este interesant să constatăm că el citează vv. 745—747 și 865—866 din *Heraclizii* ca provenind din *Cretanele*). Combinația dintre aceste două categorii de indicii dă însă de gîndit.

www.cimec.ro

Atitudinea lui A. Garzya față de problema eventualelor lacune din *Heraclizii* este enigmatică. Editorul nu o menționează nici în prefață, nici în aparatul critic, dar reproduce la sfîrșitul lucrării cele cinci pasaje care constituie fragmentele tragediei. Din păcate nu rezultă de nicăieri cum își reprezintă el raportul dintre aceste fragmente și textul transmis de tradiția manuscrisă. În aceste condiții nu ne rămîne decît să regretăm, o dată mai mult, absența unor comentarii, fie și sumare, care ar fi ușurat mult lectura textului, făcînd mai accesibilă această ediție, altminteri prudentă și serioasă.

Liana Lupaș

RENZO VITALI, *Melisso di Samo „Sul mondo o sull'essere". Una interpretazione dell'eleatismo*, Urbino, Argalia ed., 1973, 363[—368] p. (Pubblicazioni dell'Università di Urbino, Testi e saggi a cura dell'Istituto di Filosofia „A. Massolo" della Facoltà di Lettere e Filosofia)

În aceeași colecție — din care pomenesc și *La filosofia di Tertulliano* de Icilio Vecchiotti, apărută în 1970 — Renzo Vitali a publicat în 1971 valorosul studiu intitulat *Gorgia, Retorica e filosofia*. Cum cartea n-a fost prezentată în revista noastră, îmi îngădui cîteva cuvinte și despre ea. Întîi, un citat din prefață, explicînd motivele pentru care autorul îl socotește pe Gorgias punctul nodal al problematicii filozofice ajunse la culminație în secolul al V-lea : „essi stanno nello scarto incolmabile fra il *dire* e il *dire l'essere*. Il *discorso* sistematico sugli *enti* fondato da Aristotele e *nominalmente* sviluppatosi per tutto l'arco della storia occidentale, manifesta chiaramente una involuzione epistemologica e l'impossibilità angosciosa di trovare in tal modo una scienza dell'essere e, in genere, un *sapere ontologico* : possiamo riscontrarne la testimonianza, in questi ultimi decenni, nella fioritura degli studi linguistici e nella ricerca, nella produzione artistica, del *segno* significante" (p. 7—8). În ciuda modestiei („abbiamo preferito condurre a termine, in qualche modo, un piccolo discorso, e sollevare problemi piuttosto che darne una soluzione", p. 9), autorul a izbutit să scoată în evidență însemnătatea și măreția personalității lui Gorgias, precum și „l'instaurarsi di una coscienza filosofica che non apparteneva più al soliloquio anacoretico di una σοφία eticamente sublime ma assai astratta e lontana dalla realtà quotidiana" (p. 227), pe de altă parte să demonstreze că sofistica reprezintă o continuare speculativă a eleatismului, care, „da un punto di vista filosofico, inteso come ricerca finale di una comprensione dell'*essere*, si concretizza meglio in Melisso che non in Zenone" (p. 229). Pun capăt acestor rînduri preliminare menționînd rezervele autorului față de sofistul din Leontinoi cînd (în mai multe locuri !) se referă la Platon care „indica Gorgia come il lontano responsabile della dissoluzione e del caos morale, politico e speculativo dell' Atene del V secolo" (p. 35 ; cf. și p. 165, 238) ; dar, „pur nella sua negatività, il giudizio platonico ci dà la misura della grandezza e del fascino gorgiani, ai quali non restò insensibile neppure il fondatore dell'Accademia" (p. 238).

Se vede așadar că Melissos nu l-a preocupat pe R. Vitali doar în ultima vreme : de altfel, el îi consacrase deja două studii, și anume *Note sul problema dell'essere in Melisso di Samo* (în Il pensiero, 9, 1964) și *Per una lettura dei frammenti di Melisso di Samo* (în Vichiana, 5, 1968). El și-a întrerupt cercetările în preajma apariției cărții lui G. Reale, *Melisso, Testimonianze e frammenti* (Florența, 1970). Convingîndu-se însă că studierea lui Melissos suferă, după Calogero, Untersteiner, Thomson, după Reale însuși, o involuție, Vitali a reluat „proiectul de ediție", apreciind ca necesar — ori numai util — un control textual al tradiției, tocmai în vederea redimensionării obiective a lui Melissos, a reînnoirii studiilor asupra eleatismului „che il lavoro stesso del Reale configurano, sollecitano, in qualche punto impongono". O lucrare paralelă ? categoric, nu : pentru că „Melissi testimonia Veterum" ocupă p. 25—77 (cu numeroase note), fragmentele ocupă p. 130—151 (cu aparat critic foarte abundent, cu traducere și adnotări), restul volumului fiind consacrat comentariului (p. 155—250) și unei pătrunzătoare „lettura di Melisso" (p. 253—326).

Aci ne interesează însă mai ales ediția propriu-zisă. Tradiția Samianului e total indirectă, astfel că „index fontium" (p. 11 — 16) capătă o însemnătate aparte ; Vitali utilizează cele mai bune și cele mai recente ediții ale izvoarelor, multe din ele datînd din ultimul deceniu, ca Aristotel, *De generatione et corruptione* (ed. Ch. Mugler, Paris, 1966) ori Diogene Laerțiu (ed. H. S. Long, Oxford, 1966).

Cele 152 de t e s t i m o n i a sînt reproduse cronologic, de la Hipocrate pînă la Tzetzes, urmat de parafrazatorul anonim (identic cu Sophonias din sec. al XIII-lea ? cf. p. 73—74, n. 61) la Aristotel, *Soph. elen.*, și de scoliaștii lui Hipocrate, Aristotel și Iamblichos din sec. XIII, XIV, XV ori chiar de la sfîrșitul celui de-al XVI-lea. Acest număr de mărturii (ca și la Reale) e cu mult mai

www.cimec.ro